

О. В. Ясь

Нова історія

НОВА ІСТОРІЯ – доба європейської і всесвітньої історії. Ін. назви – Новий час, Модерна епоха. Міждисциплінар. сегмент істор. науки, що вивчає Н. і., називають новістикою. Зазвичай Н. і. датують часовим проміжком від серед. 15 до кін. 19 – поч. 20 ст., хоча існує багато відмін. концепцій щодо її хронол. локалізації, структури та змістов. наповнення. Походження Н. і. як темпорал. конструкції пов'язують із поширенням у 15–16 ст. поняття «modernus» (від лат. modo – недавно), тобто сучасності. Її зародження спричинив психол., культур. та інтелектуал. зсув у свідомості італ. гуманістів щодо ставлення до античності, що первісно розглядали як наявну культурно-істор. традицію, проте згодом почали вважати «померлою», такою, що залишилася у минувшині. Так, уже Ф. Петрарка у серед. 14 ст. поділяв минуле на *storia antiqua* та *storia nova* (історію давню й історію нову), а між ними розміщував «темні віки». Власне думки щодо розрізнення минувшини як давньої (старої) та нової побутували задовго до часів Відродження. Ще на поч. 6 ст. візант. історик Зосима, який написав твір «*Ἰστορία νέα*» («Нова історія») у 6-ти книгах, вважав, що ця доба охоплює період від римського імператора Октавіана Августа до захоплення Риму вестгот. королем Аларіхом 410. Згодом християн. історики 10–12 ст. позначали поточ. час як «новий», щоб відокремити його від античності. Проте 3-частин. поділ історії, в якому ідея сучасності представлена як протиставлення до античності, зокрема як епоха відродження давнини, повороту до витоків, виник у культур. полі Ренесансу. Рефлексивні зрушення в істор. свідомості європ. мислителів 17 ст. істотно змінили темпорал. уявлення. Відтак сучасність сприймали як щось кардинально нове стосовно класич. давнини. У 17 ст. засадна ренесансна ідея про домінацію античності над сучасністю поступилася місцем думці про пріоритет «нового» над «старим» (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Н. Мальбранш, літ. дискусії про «давніх» і «нових» у Франції тощо). Наслідком таких інтелектуал. настроїв стала відома концептуалізація минувшини, представлена у кн. К.-М. Келлера «*Historia Universalis*» («Загальна історія», ч. 1–3, 1685–98) з поділом історії на давню, середню й нову. Втім, думки про нижню чи висхідну точку «сучасності», або Н. і., вирізнялися знач. розмаїттям, оскільки спиралися на політ., етнополіт., геополіт., соц., реліг., культурні та ін. складові: падіння Константинополя 1453 (К.-М. Келлер), Піреней. мир між Іспанією і Францією 1659 та повернення 1660 на англ. престол династії Стюартів – Карла II (Г. Болінґброк), асоціативне співвіднесення з поточ. для сучасника століттям (Ж. Д'Аламбер) тощо. Зазвичай відлік Н. і.

пов'язували з відповід. знаковими подіями в контексті тієї чи ін. нац. історії: об'єднання королівств Арагон і Кастилія в єдину державу – Іспанію (1479), завершення війни Троянд та поч. правління династії Тюдорів – Генріха VII в Англії (1485), відкриття Америки Х. Колумбом (1492), поч. Реформації (1517) та ін.; у 18 ст. – із фронтал. поняттям тогочас. європ. думки – Просвітництвом (Вольтер, Й.-Г. Гердер, І. Кант, Ш. Монтеск'є та ін.). Поширення філософії історії у 2-й пол. 18 ст. не тільки нав'язало системність в осмисленні минувшини, сучасності та майбуття, а й закріпило 3-частин. поділ історії, зокрема концепт «Новий час». Франц. революція кін. 18 ст. істотно трансформувала саме поняття «сучасність», що відтоді виводили з рев. перспективи. Тому революцію часто розглядали як поч. Н. і. – модер. доби (Ж. Кондорсе, Ж. де Местр та ін.), у призмі якої сприймали минувшину. Наприкінці 18 – у 1-й пол. 19 ст. європ. інтелектуали вважали сучасність змаганням «нового» й «старого» (Ф. Гізо, А. де Токвіль та ін.). Проте у 1-й пол. 19 ст. діапазон інтелектуал. уявлень про початк. період Н. і. сягав від часів Відродження до епохи Франц. революції кін. 18 ст. Цілісні концепції Н. і. постали лише у 2-й пол. 19 ст., коли цю добу почали ототожнювати не стільки з певними періодами минувшини, скільки з політ. і соц. ладом, екон. системою, культурою, становищем і правами особистості, світогляд. орієнтирами й цінніс. настановами та ін. характеристиками сусп. буття. Із Новим часом пов'язують формування націй, виникнення нац. держав, капіталіст. господарства, колоніалізму, перетворення середньовіч. підданого на громадянина, а також поширення сцієнтизму як неодмін. складової наук. мислення. У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. концептуалізацію Нового часу зводили до пошуку певного змісту переходу від Середньовіччя до Модер. доби. У рад. історіографії 1920-х рр. поч. Н. і. пов'язували з розвитком капіталіст. укладу в Зх. Європі та першими бурж. революціями у Нідерландах у 2-й пол. 16 – на поч. 17 ст. й Англії у серед. 17 ст. Від кін. 1930-х рр. офіційно визнаною межею відліку Н. і. стала Англ. бурж. революція серед. 17 ст., а весь Новий час був жорстко поділений на 2 періоди: від Англ. бурж. революції серед. 17 ст. до революції комунарів 1871; від Париз. комуни 1871 до більшов. перевороту 1917. Натомість у зх. істор. думці найпоширенішими є періодизації, у яких Н. і. розпочинається від Ренесансу та Реформації, зокрема виокремлюють ранньомодер. час до пром. революції поч. 19 ст., що докорінно змінила соц. структуру, культуру й світосприйняття, та, власне, Н. і. до кін. 19 ст. чи навіть поч. 20 ст., напр., до 1-ї світової війни (Е. Гобсбаум і його теза про «довге 19 ст.» – 1789–1918). Структура Н. і. досить складна й суперечлива у різних візіях, особливо з погляду того чи ін. нац. історіописання відповідно до масштабу, обсягу та способу представлення, оскільки така концептуалізація ґрунтується на багатоманіт. диференціації періодів чи епох 15–19 ст. Відродження (або Ренесанс) як окремий період європ. минувшини виділив Ж. Мішле у 17-том. пр. «Histoire de France» («Історія Франції», 1833–67), у якій він обстоював думку про те, що в 15–16 ст. відбувся великий світогляд. переворот – «відкриття Людини» та «відкриття Світу». Світська спрямованість, гуманіст. світосприйняття, культурне переосмислення спадщини класич. давнини є своєрід. атрибутами Відродження, що виникло й мало найяскравіший прояв у Італії ще на межі 13–14 ст. (Проторенесанс). Із

Ренесансом до соц. і культур. практик 15–16 ст. увійшла віра в безмежні можливості людини, її волю та розум, повсюдне заперечення схоластики й аскетизму, ідеали гармоній., розкутої та креатив. особистості, краси й гармонії дійсності, звернення до людини як до вищого сенсу буття, світовідчуття цілісності та вираз. закономірності Всесвіту. За доби Ренесансу втілено знакові наук. й культурні досягнення: геліоцентр. система в астрономії (Н. Коперник), засади сучас. анатомії (А. Везалій), книгодрукування (Й. Гутенберг); розширено геогр. межі відомого світу (В. да Гама, Х. Колумб, Ф. Магеллан та ін.); розпочато колонізацію нових земель у Пн. і Пд. Америці, Африці й Азії; стали популярними ідеї неоплатонізму і пантеїзму. Помітне місце у концептуалізації Н. і. посідає доба Великих геогр. відкриттів (від серед. 15 до серед. 17 ст.), що поширила назву «Новий світ» на Пд. і Пн. Америку (інколи цю епоху продовжують до кін. 18 – поч. 19 ст., коли були встановлені просторові обриси Австралії). На думку рос. історика М. Кареева, 1492 розпочався «океан. період» всесвіт. історії, який і складає зміст Нового часу, на відміну від античності («середземномор.») і середньовіччя («мор.»). Своєрід. рубежем європ. історії вважають період Реформації, який досить часто розглядають не стільки в хронол. сенсі, як у розумінні переломної, критич. межі духов. й реліг. буття, що зумовила виникнення протестантизму (англіканство, баптизм, кальвінізм, лютеранство, цвингліанство та ін.). Реакцією на протестант. рухи стала Контрреформація катол. Церкви у 1540-х рр. – 1-й пол. 17 ст., що призвела до реліг. (або громадян.) воєн 2-ї пол. 16 ст. і завершилася Тридцятиліт. війною 1618–48 за участі низки європ. держав. Водночас у цей час тривали госп. й торг. перетворення, зокрема т. зв. революція цін 16 ст., виникли перші мануфактури (2-а пол. 16 ст.). Реформац. проект спричинив формування нових світогляд. засад, системи цінностей і мотивацій, що передували зародженню капіталіст. відносин (візія «протестант. етики» М. Вебера). Передусім істотно трансформувалася соц. структура європ. держав, у яких на істор. сцену вийшов т. зв. третій стан. Поширилися політ. перетворення, розпочався перехід від абсолютизму до різноманіт. варіацій конституціоналізму, зокрема парламент. правління (напр., в Англії наприкінці 17 ст.), істотно змінилася госп. структура, у якій промисли, ремесла та цехи витіснило мануфактурне виробництво. Поміт. метаморфоз зазнала міжнар. торгівля, у якій особл. роль відігравали купец. компанії – британ. Ост-Індська компанія в Індії та Пд.-Сх. Азії, нідерланд. Вест-Індська у Зх. Африці, Пн. і Пд. Америці та ін., що стали своєрід. прологом до постання великих колоніал. держав. Важливу роль у концептуалізації Нового часу відіграє історія міжнародних відносин, оскільки наприкінці 17 – на поч. 18 ст. Європа вступила у новий період зовн.-політ. взаємин. У цей час середньовічна епоха «універсал. порядку» в Європі, що ґрунтувалася на союзі Священ. Римської імперії з катол. Церквою, поступилася добі т. зв. континентал. балансу сил великих держав: Англії, Іспанії, Франції, Росії, Австрії, Пруссії, Туреччини. Порушення рівноваги між ними у 18 ст. спричиняло війни, зокрема за Іспан. (1701–14) і Австр. (1740–48) спадок, Семилітню війну 1756–63 та ін. Ця візія була досить популяр. навіть після доби наполеонів. війн, хоча до неї включали вже 6 чи 5 «великих держав» (після занепаду Іспанії

та Туреччини). Напр., швейцар. історик Я. Буркгардт вважав гол. творінням Н. і. модерну форму істор. життя – т. зв. велику державу, що репрезентує найвизначніші народи. Кардинал. зміни Модер. часу пов'язують із добою індустр. перевороту чи пром. революції, що розпочалася в серед. 18 ст. Цей термін виник у 1820-х рр. як специфічне співвідношення масштабу екон. трансформацій із політ. метаморфозами Франц. революції кін. 18 ст., що перетворили екон. лад Великої Британії, а потім й ін. країн, із аграр. на індустріальний. Пром. революція спричинила значні перетворення в економіці та соц. структурі зх.-європ. країн: вивільнення селянства для роботи на ф-ках, заводах і копальнях; повсюдне використання парової енергії, що замінила силу м'язів, вітру та води; масове поширення готових спожив. товарів, прискорену урбанізацію, механізацію виробництва, інтенсивне будівництво нових засобів і шляхів сполучень (каналів, залізниць). Знання й технології, набуті у цьому процесі, почали експортувати до ін. країн. Із завершенням пром. революції у серед. 19 ст. Велика Британія перетворилася на найбагатшу та наймогутнішу державу в світі. Перелом. межею у концептуалізації та репрезентації Н. і. традиційно вважають добу Франц. революції кін. 18 ст., яку зазвичай розглядають як першу революцію Нового часу, оскільки вона призвела до зміни сусп. ладу й актуалізувала нові концепції розвитку суспільства. З добою рев. Франції пов'язують виникнення модер. візій націоналізму в Європі. Водночас наполеонів. війни 1792–1815, спричинені Франц. революцією кін. 18 ст., зумовили поширення рев. ідей і націоналізму. Соціокультурні зрушення тих часів стали потуж. ферментом для формування й становлення соціаліст., анархіст., консерватив. теорій, передусім марксизму, навіть базовою моделлю для подальших революцій Н. і. У широкому сенсі революції 1848–49 у Європі часто тлумачать як своєрідні відповіді на виклики, кинуті пром. й політ. трансформаціями кін. 18 – поч. 19 ст., позаяк вони виражали конфлікт природ. права громадян із божественним правом монархів, обстоювали претензії середнього класу на представництво у держ. владі, протест соц. низів проти зубожіння, пробуджували свідомість нац. меншин у Центр. та Сх. Європі (відома теза про 1848 як «весну народів»). Наступниця доби революцій у Н. і. – 2-а пол. 19 – поч. 20 ст. Ця епоха асоціюється з індустр. поступом, політ., соц., екон. модернізацією низки країн (постала сама ідея модернізації, з якої походять численні теорії, моделі та візії), пром. об'єднаннями (трести, картелі, монополії), масовою еміграцією, що обраховувалася десятками мільйонів осіб, імперіалізмом, колоніалізмом і суціл. змаганням за сировинні джерела й ринки збуту, що спричинили постання великих колоніал. імперій – Британ., Франц., Бельг. та ін. У межах модернізац. проектів 2-ї пол. 19 ст. проведено великі соц. перетворення: селян. реформа 1861 у Рос. імперії, скасування рабства у США як наслідок громадян. війни 1861–65 тощо. Водночас розгорнулася інтернаціоналізація культури, зокрема зародився модернізм як наслідок буття індустр. суспільства; поширилася соціалізація повсякден. життя й етичні настанови в дусі прагмат. індивідуалізму; з'явилися масові профспілк. й політ. рухи (соціаліст. та ін.); на міжнар. арені консолідувалися нац. держави, насамперед об'єднані Італія (1861–70) і Німеччина (1871). Знач. потужності на межі 19–20 ст. досягнули США та

Німеччина, які претендували на екон. і політ. перерозподіл сфер впливу в тогочас. світі, перегляд колоніал. володінь і ринків. У межах концептуалізації Н. і. поступово визріла ідея Новіт. часу, спочатку як сучас. періоду Модер. доби, згодом – як самост. істор. епохи. Напр., нім. історик Л. фон Ранке вважав поч. цієї доби Амер. 1775–83 і Франц. 1789 революції; нім. історик Ф. Шнабель датував Новіт. час періодом від 1789 до 1919; М. Кареев визначав верхньою межею Н. і. та поч. Новіт. історії 1859, коли були вичерпані різноманітні наслідки реакції на революцію 1848 в Зх. Європі. У 20 ст., особливо після 1945, тривав хронол. зсув у розмежуванні Нового й Новіт. часу в напрямі «осучаснення» останнього – розширення Н. і. до поч. 1-ї світової війни, іноді до завершення 1-ї і навіть 2-ї світ. воєн. Для розмежування Н. і. та Новіт. історії пропонують й ін., часом зовсім незвичайні темпорал. і соціокультурні маркери. Напр., завершення Н. і. пов'язують із 21 липня 1969, коли амер. астронавт Н. Армстронг уперше в історії людства ступив на поверхню Місяця (Д. Панченко). Градації Нового часу концептуалізувалися і в макроконтекстах інтелектуал. й культур. історії: 15 ст. – вік гуманізму, 16 ст. – Реформації, 17 ст. – картезіанства, 18 ст. – філос. чи просвітн. століття (вік розуму), 19 ст. – вік поступу, націй і нац. держав, століття історії тощо. У 19 – на поч. 20 ст. концептуалізація Н. і. тривалий час перебувала на маргінесі укр. історіописання з огляду на його виокремлення з інонац. культур. поля, легітимац. спрямованість (проект «винайдення України»), розбудову дисциплінар. структури й інституц. мережі. Від серед. 19 ст. поняття «Н. і.» побутувало в текстах деяких укр. істориків (В. Антоновича, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Кордуби, С. Томашівського та ін.), однак вживання концептів Н. і., Новий час або їхніх похідних варіацій присутнє переважно в європ. контекстах. Так, В. Антонович виокремлював кілька найважливіших культур. досягнень і здобутків Н. і., що спричинили зміни становища європ. народів та міждерж. взаємин: винайдення компаса, пороху, книгодрукування, здобуття турками Константинополя (нині Стамбул), відкриття Америки й мор. шляху до Індії. Крім того, у 19 – на поч. 20 ст. поняття «Нова історія» систематично вживали у лекц. курсах із заг. історії П. Ардашев, М. Лунін, І. Лучицький, М. Петров, О. Рославський-Петровський, В. Цих, Є. Щепкін і декілька ін. істориків в університетах Києва, Харкова, Одеси, а також у Ніжин. істор.-філол. інституті князя Безбородька (нині Черніг. обл.) й ін. навч. закладах. У добу Визв. змагань 1917–21 концепт Н. і. щодо нац. минувшини здебільшого вживали для позначення сутності й істор. значення тогочас. перетворень у контексті протиставлення до поперед. періодів укр. історії, переважно 19 ст. У міжвоєн. час термін «Н. і.» побутував в укр. еміграц. історіографії, проте без усталеного функціонал. призначення й змістов. наповнення щодо власне історії України. В УРСР від 1930-х рр. тривала жорстка уніфікація застосування поняття «Н. і.» відповідно до панівних ідеол. канонів – теорії суспільно-екон. формацій. В укр. зарубіж. історіографії зацікавлення концептуал. проблемами Н. і. зросло після 1945, зокрема у дискусії 1948 між Б. Крупницьким та В. Петровим щодо теорії доби розгорнулася полеміка про способи переходу від однієї епохи до ін., зокрема від Середньовіччя до Нового часу. Були спроби скоординувати заг.-європ. періодизацію історії з концептуалізацією укр.

минувшини. Так, І. Лисяк-Рудницький у доповіді «Проблеми термінології та періодизації в українській історії», прочитаній під час роботи круглого столу 31 травня 1978 у м. Лондон (провінція Онтаріо, Канада), запропонував вживати стосовно укр. історії відомий 3-частин. поділ: антична, середньовічна та Н. і. (також зауважив, що ранньомодер. час розпочався в укр. історії від Люблін. унії 1569 та тривав до кін. 17 ст.). Водночас він обстоював думку про те, що «укр. 19 ст.» тривало від 1780–90-х рр. до 1914, що перегукується з візіями низки європ. істориків. В укр. рад. історіописанні 1960-х – поч. 1970-х рр. лише деякі історики порушували питання про співвідношення істор. епох світ. і європ. масштабу щодо укр. минулого, напр., О. Компан у ст. «Український Ренесанс: Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства» // «Літературна Україна», 1967, 17 жовт. У сучас. укр. історіографії проблеми концептуалізації Нового часу пов'язані із взаємодією і змаганням 2-х парадигмат. підходів: подолання традицій усталеного рад. канону та засвоєння й адаптація новітніх зх. візій до конструкції укр. історії і включення її до заг.-європ. перспективи. При цьому гострим і актуал. залишається питання про засади й критерії виокремлення Н. і. України, передусім ранньомодер. часів, стосовно яких побутують різні підходи: держ. трансформації (Люблін. унія 1569, скасування Гетьманщини 1764), конфесійні практики (Берестей. церк. унія 1596, поновлення православ. ієрархії 1620), рев. метаморфози (нац. революція 1648–76), культурні здобутки (доба мазепин. бароко), соц. лад (оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині 1783) тощо. Концептуалізація Н. і. України охоплює й низку ін. ключових проблем, які активно розробляють сучасні історики: внутр. структура Модер. часу, його зміст, діахронія та синхронія (логіка розгортання окремих періодів), просторово-регіон. конфігурація, адекватність й інструментал. потенціал понять. апарату, способи, обсяг і стратегії репрезентації тощо.

Рекомендована література

1. Кареевъ Н. И. История Западной Европы въ Новое время. Т. 1–7, кн. 1–9. С.-Петербургъ; Петроградъ, 1892–1917;
2. V. Duruy. History of Modern Times from the Fall of Constantinople to the French Revolution. New York, 1894;
3. Кареевъ Н. И. Общій ходъ всемірной исторіи: Очерки главнѣйшихъ историческихъ эпохъ. С.-Петербургъ, 1903;
4. Петровъ М. Н. Лекціи по всемірной исторіи. Т. 3: История новыхъ вековъ. С.-Петербургъ, 1904;
5. Кареев Н. И. Новейшее время от 1859 до 1914. Петроград, 1923;
6. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1–2. Ленинград, 1929–31;
7. Класики історичної науки. [Х.,] 1929;
8. Шиллер И. Х. Ф. Исторические работы / Пер. с нем. Т. 7. Москва; Ленинград, 1937;
9. Крупницький Б. Три культурні доби Європи // Похід [Гайденав]. 1946. № 1;

10. Його ж. Теорії доби і сучасність // Орлик [Берхтесгаден]. 1947. № 8;
11. Бер В. [Петров В. П.]. Проблема епохи // Там само. 1947. № 10;
12. Крупницький Б. Основні проблеми історії України [на правах рукопису]. Мюнхен, 1955;
13. Лавровский В. М., Барг М. А. Английская буржуазная революция. Москва, 1958;
14. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей [на правах рукопису]. Мюнхен, 1959;
15. O. Pritsak, J. Reshetar. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. 1963. Vol. 22, № 2;
16. Компан О. С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // УІЖ. 1966. № 1;
17. Гердер И.-Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. с нем. Москва, 1977;
18. Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: Стиль жизни и стиль мышления. Москва, 1978;
19. Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981;
20. Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи? (до питання про розмежування української і російської історії) // УІ. 1982. № 1/2;
21. 1982/83. № 3/4, 1;
22. 1983. № 2/4;
23. Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. Москва, 1990;
24. Февр Л. Бои за историю / Пер. с франц. Москва, 1991;
25. Бродель Ф. Динамика капитализма / Пер. с франц. Смоленск, 1993;
26. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1–2. К., 1994;
27. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з франц. Т. 1–3. К., 1995–98;
28. Хобсбаум Э. Век революции: Европа 1789–1848 / Пер. с англ. Ростов-на-Дону, 1999;
29. Його ж. Век капитала: 1848–1875 / Пер. с англ. Ростов-на-Дону, 1999;
30. Його ж. Век империи: 1875–1914 / Пер. с англ. Ростов-на-Дону, 1999;
31. Потульніцький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. К., 2002;
32. Хут Л. Р. Новистика: вопросы теории. Москва, 2003;
33. Буркхардт Я. Размышления о всемирной истории / Пер. с нем. Москва, 2004;
34. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). К., 2005;
35. Кенигсбергер Г. Г. Европа раннего Нового времени: 1500–1789 / Пер. с англ. Москва, 2006;
36. Козеллек Р. Часові пласти: Дослідж. з теорії історії. К., 2006;
37. Панченко Д. Когда закончилось Новое время? // Неприкосновенный запас. 2009. № 5;
38. Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. К., 2011;
39. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Пер. с нидерланд. С.-Пе-

тербург, 2011;

40. Матях В. Медієвістично-ранньоновістичний конструкт «Українського історичного журналу»: проблемно-видова структура та евристичні ракурси // УІЖ. 2017. № 6.

Бібліографічний опис:

Нова історія / О. В. Ясь // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-72323>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).